

A nyelvtudomány a társtudományok tükrében

SZERKESZTŐI BEVEZETŐ

Kenesei István

a nyelvtudomány doktora,
az MTA Nyelvtudományi Intézet igazgatója

linginst@nytud.hu

A történészek által „rövid” huszadik századnak nevezett időszakról sokmindent elmondtak, és számtalan – jó és rossz – esemény évszázadának megtették már. A szörnyű világháborúk, a totalitárius rendszerek és a népirítások érájától kezdve egészen a tudomány és azon belül az atomfizika vagy a biológia korszakának is elkeresztelték már. Ha eltekintünk, ha egyáltalán el *tudunk* vagy el *szabad* tekinteni az eufemisztikusan „politikának” nevezett jelenség rémtetteitől, amelyeket valójában nem a „politika”, hanem embertársaink követtek el, akkor joggal nézhetünk vissza az elmúlt száz évre mint a tudomány öles léptekkel való előrehaladásának korára. A tudományokon a köznapi ember rendszerint a természettudományokat érti – és több-kevesebb joggal. Mint azt az idegen nyelveken is beszélők jól tudják, vannak nyelvek, amelyek szókincsében a magyar „tudomány” szónak két kifejezés felel meg: az egyik a természettudományokra, a másik a társadalom- és humán tudományokra vonatkozik. És bár mi, bölcsészek sokszor sértve érezzük magunkat az efféle különbségtételtől, el kell ismernünk, hogy még ha számos szaktudományunk empirikus, azaz tapasztalati úton ellenőrizhető jellegű

lehet is, a mi területeink empíriája többnyire egyáltalán nem hasonlít a „kemény” tudományok kísérletes módszereire. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a közgazdaságtan vagy a szociológia, a nyelvészet vagy a pszichológia, a történettudomány vagy a néprajz ne lenne központi jelentőségű tudomány, hiszen tárgyi és társadalmi környezetünk hatalmas és bonyolult részrendszereit próbálják elméleti és leíró stúdiumokkal megérteni és megértetni. Ha csupán arra gondolunk, hogy például egy lövedék roppályájához képest mennyivel nehezebb egy élőlény mozgásának a vonalát kiszámítani, legyen az akár olyan egyszerű is, mint egy hangya, nem beszélve az emberi cselekvések motívumainak és következményeinek zavarba ejtő összetettségéről, talán képet kapunk az egyes tudományterületek feladatainak összehasonlíthatatlanságáról.

Ha a huszadik századról elmondhatjuk, hogy a tudomány évszázada is volt, akkor teljes joggal tarthatjuk számon nyelvtudomány évszázadaként is. És mivel a nyelvészek azzal szoktak büszkélkedni, hogy meg tudják mondani, mikortól számít szakterületük önálló tudománynak, azt is tudjuk, hogy a 20. század fordulóján nagyjából száz-

évesnek volt tekinthető. A kezdetet ugyanis a kézikönyvek a 18. század végére, a 19. század elejére teszik: William Jonesnak, az otthoni állástalanságból Indiába költözött angol jogásznak és amatőr nyelvésznek a saját maga által alapított Bengáli Ázsiai Társaságban 1786-ban elmondott előadásához kötik, amikor is a szanszkrit, a latin, a görög, a kelta, a perzsa és a gót nyelv rendszeres összehasonlítása alapján felvázolta az azóta „történeti-összehasonlító nyelvészetnek” nevezett diszciplína körvonalait. A hazai „déliabás” (sumer, „hun”, „szkíta” stb.) rokonítási kísérletek tanúsága szerint az ezek művelői (vagy inkább hívői) által eléggé még mindmáig nem ismert módszer értelmében akkor lehet két vagy több nyelvet egymással rokonítani, ha közel azonos jelentésű szavakat találunk bennük, amelyek hangalakja meghatározott szabályszerűséggel tér el egymástól (például a körülbelüli kiejtés szerint írva: latin *kēra*, olasz *cséra*, francia *szír'viasz'*; latin *kentum*, olasz *csento*, francia *szan'száz'*; illetve magyar *szem*, vogul *sem*, osztják *szem*, cseremisz *szinze*, mordvin *szeljme*, finn *szilme*, nyenyec *szev*).

Az említett nyelvek összehasonlításának gyökeréből szárbá szökkenő 19. századi nyelvészet alapvetően a történeti vizsgálatot tartotta a tudomány mércéjének. Szó se róla, óriási fehér foltok vártak az íróasztal mellett és a terepen működő felfedezőkre. Az indoeurópai „nyelvcsalád” fentebb datált feltevését – ma már legalább a szűkebb szakma által elismerten – megelőzte a magyar Sajnovics János (1733-1785) lapp-magyar nyelvhasználat 1770-ből, amely a finnugor nyelvcsoporthoz létezett föl (és mellesleg ez az azóta kétségtelenül igazolódott és akkor publikált sejtés, amely jóval megelőzte Jones előadását, inkább tölthetné el kül- és belhoni „őskeresőinket” büszkeséggel, mint a fantasztikus spekulációk alapján álló, úgymondó „előkelőbb” sumer, hun, török vagy újabban etruszk nyelvrokonságok erőltetése). A

historikus szemlélet erős szálakkal kötődött a 19. században egyre nagyobb teret nyerő nemzeti érzésekhez: nem véletlen, hogy a német történeti nyelvészetet ugyanaz a testvérpár – Jakob és Wilhelm Grimm – alapozta meg, akik a németiség ősi népmeséit is egybegyűjtötték, és akiket a „Grimm-mesék” szerzőiként a hazai nagyközönség is sokkal jobban ismer.

Csak hogy a nyelvnek nem a történetiség az egyedüli jellemzője. A 19. század végén mintegy sporadikusan felbukkanó ilyen gondolatokat egységes keretbe, egyetlen nagy rendszerbe Ferdinand de Saussure (1857-1913) rakta össze, akit mindmáig a modern nyelvtudomány „alapító atyjának” tartunk. Saussure-t korai halála megakadályozta, hogy maga publikálja az 1906-tól egy-egy év kihagyással három tanévben megtartott kurzusának anyagát, s ezért kollégái főleg a tanítványok jegyzeteiből rekonstruálták azt, learatva a hálás utókor elismerését, mert nem hagyták a feledésbe merülni kollégájuk illetve mesterük nagy jelentőségű gondolatait. Nyugodtan mondhatjuk, a 20. század nyelvészei intellektuális értelemben mind Saussure gyermekei voltak: azok a felismerések, amelyek Saussure könyvében testet öltöttek, időtálló alapját alkották meg minden további nyelvelméletnek.

Lássunk néhányat Saussure *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (1916 [1967]) című könyvének megvilágosító distinkciói közül, melyek ma már szinte közhelyekké váltak. Az ókorig visszanyúló hagyományt felelevenítő és saját rendszerközpontú szemléletébe illesztő jelfogalma a nyelvi jel két oldala, a fizikai létezéssel, például hangalakokkal bíró *signifiant* „jelentő”, valamint a fogalmi szintű *signifié* „jelentett” közötti viszonyból, vagyis az önkényesség és a konvencionális (azaz a megegyezéses jelleg) tulajdonságaiból vezeti le többek között a nyelvtörténet lehetőségét is. A mögöttes rendszer, a *langue* (nyelv) és az egyéni változatosságot mutató

parole (beszéd) megkülönböztetése is nála jelentkezik először. Saussure előtt a betű és a hang egymással felcserélhető szakszavak voltak a nyelvészeti irodalomban: neki köszönheti elterjedését a fonológia, sőt maga a fonéma fogalma is, vagyis (nagyon egyszerűsítve) az, hogy a magyarban a *ló* és a *ró* külön szavaknak számítanak, de mondjuk a japánban nem, mert ott az /l/ és az /r/ egy nyelvrendszerbeli hangegységnek, azaz fonémának két lehetséges változata.

De folytathatnánk más alapvető viszonyokkal: a nyelvi elemeknek, például a szavaknak egymás melletti, „horizontális” kapcsolódása a mondatban (például *nagyon – új*) egyfajta reláció, ugyanezeknek az elemeknek a „vertikális” tengelyen egymást helyettesíteni képes viszonya (például *nagyon – rendkívül – feltűnően – ...*) egy másik tulajdonságuk, amelyek ugyanúgy kiadják a „helyiértéküket”, ahogy – híres hasonlata szerint – a sakfigurák is kapcsolódnak egymáshoz, illetve különböznek a táblán, vagy ahogy akár egy papírfecnit is beállíthatunk az egyik figura helyére, ha megegyezünk benne, hogy az ezentúl a bástya lesz. Az a gondolata is új távlatokat nyitott, hogy a nyelv forma, nem pedig szubsztancia, vagyis hogy a nyelvet nem az általa ábrázolt dolgok, a vele vagy benne kifejezett jelentések, hanem a nyelvi elemek formai tulajdonságai határozzák meg: a nyelvben csakis különbségek vannak, mondta, és az egyes elemek helyzetét, funkcióját, jelentését az egymáshoz viszonyított különbségeik határozzák meg a rendszeren belül.

Saussure hatása aligha értékelhető túl: a nyelvről mint rendszerről való gondolkodásunkban mind a mai napig meghatározó jellegű. A *Bevezetés* megjelenése utáni nagyjából ötven évben az őt követő nemzedékek a saussure-i gondolatok kidolgozásának feladatát hajtották végre. Felvázolták és részleteiben kimunkálták a nyelvi szinteket, a beszédhangok területétől, a fonológiától

kezdve a szavak alkotórészeinek, a morfológiának tanulmányozásán át (például *el-lehet-etlen-ít-ett-é-tek*), a szószerkezetek, a frazeológia tanán át (például *felveszi a kesztyűt* ‘elfogadja a kihívást’) a mondattanig, majd a jelentésstruktúrákat és jelentésmezőket (például a nyelvenként különböző szín- vagy rokonságnevek elrendezését) bemutató szemantikán át a nyelvi jelek tágabb környezetével, illetve használatával foglalkozó szövegtanig és pragmatikáig.

Az újabb választóvonalat – most már a saussure-i határokon belül – Noam Chomsky (sz. 1928) jelentkezése húzta meg. Az 1955-ös (de teljes terjedelmében csak húsz évvel később megjelent) doktori értekezése alapján összeállított vékonyka *Mondattani szerkezetek* című könyvével elinduló generatív grammatika, miután levetette korai strukturalista „bábruháját”, és megmutatkozott teljes mentalista díszében, a nyelvtudomány következő időszakát, a máig terjedő fél évszázadot határozta meg. A *langue – parole* distinkcióval párhuzamos chomskyánus fogalomparancs, előbb a „kompetencia – performancia”, majd manapság a „belső nyelv – külső nyelv”, hasonló megkülönböztetéseket igyekeznek megragadni: a mögöttes, implicit, rejtett rendszer áll az egyik oldalon, és a közvetlenül tapasztalható nyelvi „valóság”, az adatok sokasága és látszólagos hozzáférhetősége a másikon. A „nyelv”, vagyis a belső nyelv Chomskynál mentális, tudati képességeink egyike, amely genetikusan adott és meghatározott, bár a nyelvek közötti és az egyes nyelveken belüli lehetőségeknek a különféle rendszerbeli korlátozások ellenére is gyakorlatilag végtelen változataiban valósulhat meg. Jóllehet a tudomány „perifériáján” mindmáig gyanakvással tekintenek a generatív nyelvelmélet tételeire, érdekes megfigyelni, hogy a legádázabb kritikusok is kénytelenek egyre többet elfogadni belőle. Ma már senki sem mond olyasmit, amit Saussure is állított, hogy

a nyelv „a társadalom egésze által magáévá tett konvenciók ösz-szessége”, tehát egyfajta objektíválódott, társadalom „fölötti” rendszer. Másképpen, mint „mentalista” módon ma már nem lehet a nyelvről beszélni: a nyelv az egyén mentális képessége, amely egy genetikusan adott keretet a gyermek nyelvi és intellektuális fejlődése során a környezetből származó adatokkal, illetve az ezeken alapuló nyelvtípus-beállításokkal, „paraméterekkel” tölt ki. Létezése az agyban rögzített összekapcsolódásokon tanulmányozható, az egyes beszélők agyi nyelvközpontjai akár „on-line” módon is, vagyis az aktuális beszédevékenység közben is láthatók és vizsgálhatók, egyes nyelvi betegségek során pedig a „háttérbe” húzódnak vissza, hogy azután a páciens felgyógyulása után megint teljes erejükben megmutatkozzanak.

A Saussure–Chomsky „paradigmaváltás” épp olyan fontos volt a nyelvészetben, mint az Albert Einstein és Max Planck nevével fémjelzett váltás a fizikában. Nemcsak arról van szó, hogy egy tudomány „felnőtté” vált, hogy – legalábbis a központi magja – egy valódi empirikus kutatás formáját mutatja, hanem arról is, hogy ennek a területnek nincsenek önmeghatározási gondjai. Gondoljunk például arra, hogy milyen alapvető problémákkal küszködik a művészet- vagy az irodalomtudomány, amikor tárgyát meg kívánja határozni: vajon mi számít műalkotásnak avagy irodalmi műnek. Az volt-e például, amikor Andy Warhol a Campbell leveskonzerv fémdobozának ábráját nagyította fel képpé? (Akkor egyébként a cég még be is perelte, mert szerintük ellopta bejegyzett védjegyét.) És amikor Claes Oldenburg egy valódi WC-csészét helyezett a kiállítóterembe? Vagy amikor Örkény István egy átszálló-jegy hátoldalát, illetve egy tűzoltókészülék használati utasítását másolta le? Ha a korabeli vicclapban, a *Ludas Matyi*ban láttuk volna, legfeljebb jót mosolyogtunk volna. De az *Egyperces novellák* kötetében már irodalom-

nak számítanak. De ugyanígy említhetnénk a történettudomány vagy a szociológia, illetve a kulturális antropológia önmeghatározási kétélyeit is.

A nyelvtudománynak ilyesfajta problémái nincsenek: a nyelvi jelenségek jól elkülönülnek minden más kommunikációtól és minden más jelhasználattól, a nyelv „birtokosai” is pontosan megadhatók, ráadásul a nyelvre vonatkozó szabályok sem olyan amorfak, „hajlíthatóak”, mint amilyenekkel a „puhább” társadalom- vagy humán tudományokban találkozunk. Ennél azonban még jóval több olyan vonása van tudományunknak, amelyeket az „érett” korszakukat élő diszciplínákban látunk. Az egyik igen fontos ilyen tulajdonság az, hogy kézzelfogható alkalmazásai legyenek az elméleti eredményeknek. Nos, a nyelvészetnek több hagyományos és két igen sikeres újabb alkalmazása van. A hagyományos alkalmazott nyelvészeti területek között elsősorban a nyelvművelést és nyelvújítást (vagy újabb nevén: nyelvtervezést), a nyelvoktatást, a szótárírást, a „bűnügyi” nyelvészetet (például a hangazonosítást, vagy a nyelvjárási, stílus- vagy szókincsbeli jegyek azonosítását), a logopédiát stb.-t találjuk. Az újabbaknak azonban sokkal nagyobb hatásuk lesz, mint az egyelőre talán jobban ismert régieknek. A számítógép és a nyelvészet házasságából született számítógépes nyelvészet, vagy újabb és maga választotta nevén a nyelvtechnológia a komputeres generációváltáshoz mérhető sebességgel fejlődik. E területről az átlagember tudása többnyire annyiból áll, hogy a szövegszerkesztő ügyesen kijavítja a helyesírási hibáit (és sokszor annál idegesítően többet is). De például arról, hogy az interneten remekül használható szótárak állnak a rendelkezésére, hogy teljes korpuszokban kutakodhat a világhálóról, ha arra kíváncsi, hogy melyik szó milyen környezetekben, milyen más szavakkal együtt fordulhat elő, vagy egy idegennek tartott szó mióta van

meg a magyarul írott szövegekben, minderről semmit sem tud. És ezek csupán a „psz-szív” funkciók; a kényelmes gépi fordítás már itt van a kapuk előtt, igaz, ma csupán a fordítástámogatás működik többé-kevésbé tökéletesen. De a szakszövegek kivonatolásának fontos feladata már gyakorlatilag is meg van oldva, és a természetes nyelven folytatott gép-ember kommunikáció is egyre ígéretesebb.

A másik terület az idegtudomány és a nyelvészet határán kialakult neurolingvisztika, amely a nyelvi rendszer agyi leképezését vizsgálja. Ennek a segítségével nemcsak a nyelvi betegségekről (afázia, diszlexia) kapunk pontosabb képet, de jobban megértjük az egészséges agy nyelvi funkcióit is – ráadásul úgy, hogy a rendkívül gyorsan fejlődő képalkotó eljárásokkal magukat az agyban lezajló folyamatokat is pontosan követni tudjuk. Láthatjuk például, hogy a mondat szerkesztési és a jelentésértelmezési feladatok, sőt, ezek különféle változatai is az agynak más-más központjához kötődnek, sőt, hogy a beszélni még nem tudó csecsemő milyen nyelvi ingereket „választ ki” a környezetéből, milyen „beállításokat” végez el, mielőtt még „szóra nyitná a száját”. A nyelvészek és az agykutatók együttműködésével egyre közelebb az esélye annak, hogy pontosabb és egyszerűbb diagnoszisos, célzottabb és ezért eredményesebb gyógykezelések jöhetnek létre.

A nyelvtudomány huszadik századi nagy ugrása abban is hasonlít a fizika vagy a biológia paradigmaváltására, hogy az új elméleti keret maga tette lehetővé az egyre érdekesebb kérdéseknek egyáltalán a felvetését is. Tudjuk jól, hogy egy-egy terület intellektuálisan csak akkor lehet vonzó, ha az ott vizsgált problémák is állandóan megújulnak. A csillagászatban nem az az igazán érdekes, ha valaki a távcsövén felfedez egy régi típusú, de eddig még nem észlelt csillagot (bár persze ez is bekerül a hírek közé), hanem ha például az azelőtt nem ismert pulzárak vagy

fekete lyukak viselkedését be tudja illeszteni a fizikai törvények meglévő rendszerébe, vagy ha nem, akkor meg tudja mondani, miképpen kell átalakítani azokat. Jóllehet még ma is lehet találni osztályozni való újabb törzseket és egyedeket, a növényrendszertan nem vet fel új problémákat: az ugyanis ebben az értelemben nem probléma, hogy találunk kell új növénypéldányokat, és akkor majd szembe kell néznünk azzal, hogyan is osztályozzuk őket a gyakorlatilag változatlan keretben. A biológia „határterülete” ebben az értelemben a genetika vagy a sejtélettan, amelyek új kérdéseket és új elméleti megoldások szükségességét vetik fel.

A Chomsky jelentkezése utáni nyelvészet is így működik: maga az elméleti keret teszi lehetővé, hogy egyre újabb kérdéseket tegyünk fel, aztán az ezekre adott válaszokkal szembesítsük, majd módosítsuk az elméletet, s ezzel ismét új kérdések felvetésére kapjunk lehetőséget. Amikor például a mondat szerkezetek transzformációs levezetése egyre nagyobb problémákhoz vezetett, és például (jelentősen egyszerűsítve) az aktív-passzív szerkezetek összefüggését (például *Anna eladta a könyvet Péternek* – *A könyvet van adva Péternek*) már nem lehetett a régi módon levezetni, akkor ki kellett dolgozni egy olyan elméletet, amely a nyelvtani esetek hozzárendelésére és ezzel párhuzamosan az igék által kiosztott úgynevezett tematikus szerepekre támaszkodott. Eszerint az *elad* ige ki tud osztani egy alany- és egy tárgyesetet, valamint egy ágensi szerepet (az „eladónak”), egy páciensit (az eladott dolognak) és egy „cél” szerepet (az eladás végpontjának); a nyelv szótári egységében kialakított *eladva* igenév azonban csupán két esetet és két tematikus szerepet képes kiosztani: az „eladó” nem (vagy nem könnyen) tehető be a mondatba. De azt is láthatjuk, hogy az *elad*, illetve az *eladva* melletti alanyesetű kifejezések szerepe nem azonos: a szerepek nincsenek „hozzákötve” az esetekhez.

Ebből az elméletből olyan problémák sorjáznak elő, mint amilyenek a névmások és a (tulajdonneveket is magukba foglaló) leíró kifejezések értelmezési lehetőségei. Univerzális, azaz minden nyelvre egyfomán vonatkozó elvek szabályozzák például azt, hogy az *Anna* leíró kifejezés és az *ő* névmás hogyan utalhat egymásra, azaz milyen mondatbeli elhelyezkedésben lehet azonos személyre vonatkoztatni őket. Abban a mondatban, hogy *Anna tudja, hogy az ő férje becsületes* igen, de abban, hogy *Ő tudja, hogy Anna férje becsületes* már nem. A mondat egyébként nem azért „romlik el”, mert a névmás van elől, vö.: *A(z ő) férje tudja, hogy Anna becsületes*, itt lehet ugyanaz a személy jelölve mind a névmás, mind a név által.

Még számos más vonása van a mai nyelvtudománynak, amelyben hasonlít a „kanonikus”, a mintának tekintett természettudományokra. Ilyen például a módszerekben való egyetértés az adott tudományterületen. Mind a történeti, mind a leíró vagy elméleti stúdiumok teljes mértékben egyöntetűek abban, hogyan kell például megállapítani a beszédhangokat, a szavakat, a nyelvrokonságot, egy-egy etimológiát – még ha egy adott szó etimológiájában nincs is megegyezés, ez a használt módszereket nem érinti.

Ésvégül ilyen tudományos „rangú” jelenség még az is, ahogy egy adott terület együttműködik más diszciplínákkal. A nyelvészet ugyanis már hosszú ideje él és kutat együtt közelebbi és távolabbi társtudományaival – éppen, mert a megoldandó problémák teszik szükségessé az interdiszciplináris közelítést. Annak érdekében, hogy mi, nyelvészek láthassuk, milyen nyelvi-nyelvészeti kérdések lehetnek érdekesek más tudományterületeken, 2002 és 2005 között a Nyelvtudományi Intézetben egy tizenkét előadásból álló sorozatot szerveztünk, amelyben az agykutatótól a filozófusig, a pszichológustól az irodalomtudósig jeles és ismert személyiségek adtak áttekintést saját kutatásaikról, illetve tudományuk egyes,

számunkra (is) releváns fejleményeiről. Az itt következő válogatás az elhangzott előadások alapján készült összefoglalókból nemcsak a nyelvészet nyitottságát bizonyítja, hanem azt is, hogy az „érett” nyelvtudomány milyen fontos tanulságokat tartogat más természet- vagy társadalomtudományi kutatások számára, illetve azt, hogy más tudományterületek eredményei mennyiben lehetnek érdekesek a nyelvtudomány művelői számára. Sajnos nem mindegyik előadó vállalta vagy talált időt rá, hogy írásos formában is elkészítse áttekintését, és olyan is volt, aki végül más-hol jelentette meg írását, de az itt szereplő összefoglalók jól képviselik az előadásorozat változatos tematikáját és központi gondolatát.

A kommunikációkutató etológus, a korabeli társadalom etnikai eredetére, s ezáltal a nyelvet hordozó csoport összetételére kíváncsi genetikus, a számítógép és a társadalom szimbiózisának következményeire rákérdező tudós vagy a joggyakorlatban és a jogelméletben megtalálható kulcsfontosságú disztinkciókat vizsgáló jogtudós szempontjai természetesen nagyon különböznek egymástól. Azok számára azonban, akik a szaktudományok éles elhatárolódását tagadják, és ezzel szemben az adott korban vagy helyzetben felvethető kérdések fontosságát és sokoldalú, azaz esetünkben interdiszciplináris megközelítését pártolják, az itt következő írások további támogatást jelentenek.

A szerkesztő végül köszönetét fejezi ki az ebben az összeállításban szereplő szerzőknek, de azoknak az előadóknak is, akik nem találtak időt vagy alkalmat az írásos változat elkészítésére, mert fontosnak tartották, hogy az általuk művelt szűkebb területen kívül is igyekezzenek saját eredményeiket és szakmájuk kutatásait megismertetni. Remélhető, hogy az olvasó is az azzal az élménnyel teszi le a *Magyar Tudomány* jelen számát, hogy a több tudományterületet keresztező, illetve átfedő gondolkodás egyre általánosabb jelenség lesz a humán tudományokban is.

Kulcsszavak: *nyelvtudomány, a nyelvtudomány meghatározása, a nyelvtudomány alkalmazásai, problémaközpontúság, nyelvtechnológia, neurolingvisztika, Ferdinand de Saussure, Noam Chomsky*

IRODALOM

Chomsky, Noam (1955) [1975]: *The Logical Structure of Linguistic Theory*. Plenum Press, New York

Chomsky, Noam (1957): *Syntactic Structures*. Mouton, The Hague. Magyarul: *Mondattani szerkezetek – Nyelv és elme*. Budapest, 1998

Saussure, Ferdinand de (1916): *Cours de linguistique générale*. Payot, Lausanne–Paris. Magyarul: *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Gondolat, Budapest 1967 (Új kiadása: Corvina, Budapest, é. n.)

Seuren, Pieter A. M. (1998): *Western Linguistics: A Historical Introduction*. Blackwell, Oxford

